

چهار مقاله و دستور

نویسنده : شهرام توکلی

www.ketab.ir

انتشارات چکامه مهر

سرشناسه	: توکلی، شهرام، ۱۳۵۰-
عنوان قراردادی	: چهار مقاله. برگزیده. شرح
عنوان و نام پدیدآور	: چهار مقاله و دستور/ نویسنده شهرام توکلی.
مشخصات نشر	: تهران : چکامه مهر، ۱۴۰۱.
مشخصات ظاهری	: ۳۸۲ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۲۲-۵۹۱۸-۱۹-۱
وضعیت فهرستنویسی	: فیفا
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۳۸۱-۳۸۲.
موضوع	: نظامی، احمدبن عمر، قرن ۶ ق. چهارمقاله -- نقد و تفسیر
موضوع	: Nizami Aruzi, 1110 - 1161 . Chahar maqalah -- Criticism and interpretation
موضوع	: فارسی -- دستور Persian language -- Grammar
شناسه افزوده	: نظامی، احمدبن عمر، قرن ۶ ق. چهارمقاله. برگزیده. شرح
رده‌بندی کنگره	: PIR۵۱۱۷
رده‌بندی دیوبی	: ۸۷۸۲۳ نا ۸
شماره کتاب‌شناسی ملی	: ۸۷۹۹۸۵

چهارمقاله ودستور

نویسنده: شهرام توکلی

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۵۹۱۸-۱۹-۱

ناشر: انتشارات چکامه مهر

شمارگان: ۱۰۰ نسخه

نوبت چاپ: اول، ۱۴۰۱

قیمت: ۱۸۰۰۰۰ تومان

فهرست مطالب

سرآغاز

۹

فصل اول: تحول و دگرگونی واکها (واج‌ها)

۲۳	بخش اول: مقدمه و تعاریف
۲۳	بخش دوم: (دگرگونی واک‌ها)
۲۶	گفتار اول: فرایندهای واجی «ابدال»
۲۷	گفتار دوم: فرایندهای واجی ادغام
۳۱	گفتار سوم: فرایندهای واجی کاهش (یا حذف)
۳۲	گفتار چهارم: فرایندهای واجی افزایش
۳۷	

فصل دوم: دگرگونی واژه‌ها

۴۱	چهار وضعیت واژه‌ها در گذر زمان
۴۲	بررسی دگرگونی واژه‌ها در چهار مقاله
۴۲	بررسی‌های آماری
۴۹	نتیجه‌گیری آماری از دگرگونی واژه‌های چهار مقاله
۵۴	

فصل سوم: ساختمان فعل

۵۷	انواع ساختمان فعل
۵۸	بخش اول: «فعل بسیط یا ساده»
۵۹	بخش دوم: (فعل‌های پیشوندی)
۶۱	بخش سوم (فعل‌های مرکب)
۷۰	بخش چهارم (عبارت فعلی)
۸۶	

بخش پنجم: فعل‌های ناگذر (فعل‌های لازم یک شخصه) ۹۰

فصل چهار: وجوه افعال ۹۵

بخش اول: وجوه افعال ۹۵

بخش دوم: (انواع وجوه افعال) ۹۸

وجه اخباری: ۹۸

۱- صیغه‌های ماضی ۹۸

ب: ماضی استمراری ۱۰۹

ج: ماضی پیایی ۱۱۷

د: ماضی نقلی ۱۲۲

و) ماضی پیشین: (ماضی بعید، ماضی مقدم) ۱۲۶

صیغه‌های مضارع ۱۲۸

فعل مستقبل (آینده) ۱۳۵

بخش دوم: (وجه امری) ۱۳۹

بخش سوم: (وجه التزامی) ۱۴۳

الف: ماضی التزامی: ۱۴۳

ب: مضارع التزامی: ۱۴۴

بخش چهارم: (وجه شرطی) ۱۴۸

بخش پنجم: (وجه تمنایی) ۱۵۰

بخش ششم: (وجه مصدری) ۱۵۴

بخش هفتم: (وجه وصفی) ۱۵۵

بخش هشتم: (فعل‌های ناقص) ۱۵۸

بخش نهم: (فعل‌های تابع) ۱۶۱

بخش دهم: مباحثی دیگر پیرامون فعل ۱۶۷

فصل پنجم: (شبه جمله) یا (اصوات) ۱۷۳

تعریف شبه جمله: ۱۷۳

فصل ششم: اعداد ۱۷۹

۱۷۹..... اقسام اعداد

۱۸۲..... اعداد تقریبی

۱۸۴..... اعداد ترتیبی یا (وصفی)

۱۸۵..... اعداد عربی

۱۸۶..... اعداد کسری

فصل هفتم: ضمایر ۱۸۷

۱۸۸..... الف: ضمایر مشترک

۱۹۳..... ت: ضمایر مبهم

۱۹۴..... ث: ضمایر شخصی

۱۹۵..... الف: ضمیر شخصی جدا

۲۰۳..... ب: ضمیر شخصی متصل

فصل هشتم: مطابقت فعل و نهاد (مستدالیه) ۲۰۷

۲۰۷..... نکته

فصل نهم: قید ۲۱۱

۲۱۱..... الف: قید مفهوم

۲۱۵..... ب: قید زمان

۲۱۸..... ث: قید تردید و گمان

۲۲۰..... ج: قید تصدیق و تأکید

۲۲۴..... ح: قید اختصار یا تلخیص

۲۲۴..... خ: قید مکان

فصل دهم: حروف ۲۲۷

۲۲۷..... مقدمه و تعاریف

۲۲۸..... بخش اول: حروف اضافه

۲۳۰	گفتار اول: حرف‌های اضافی ساده عربی معنی و کاربرد آنها
۲۴۲	گفتار دوم: (حرف اضافه « مرکب)
۲۴۴	بخش دوم: حرف نشانه‌ی « را »
۲۵۳	بخش سوم (حرف ربط)

فصل یازدهم: صفات

۲۶۷	الف : صفات بیانی :
۲۷۳	جدایی صفت از موصوف
۲۷۸	ب : صفات مبهم
۲۸۲	پ: درجات صفت
۲۸۴	د : صفات های برتر فارسی
۲۸۶	م : صفات برترین فارسی
۲۸۷	صفات اشاره

فصل دوازدهم: وندها

۲۹۱	بخش اول: پیشوندها
۲۹۸	بخش دوم پسوندها ی زنده:
۳۱۱	بخش سوم (میان وندها)

فصل سیزدهم: اسم

۳۱۳	مقدمه و تعریف:
۳۱۴	بخش اول: اسم معرفه، نکره یا (شناس و ناشناس)
۳۱۵	راه‌های شناخت اسم (معرفه و نکره):
۳۱۸	اما نشانه‌های نکره در زبان فارسی
۳۲۱	بخش دوم: (صیغه‌ی جمع)
۳۲۶	بخش سوم لغات و واژه‌های (دخیل)
۳۳۰	بخش چهارم: ترکیب
۳۳۲	بخش پنجم: مباحثی دیگر پیرامون اسم

سر آغاز

زندگی نامه‌ی نظامی عروضی

«احمد بن عمر بن علی سمرقندی، مکنی به ابوالحسن، ملقب به نظام‌الدین یا نجم‌الدین، و معروف به نظامی عروضی، از نویسندگان و شاعران قرن ششم هجری قمری است. از شرح حال، تاریخ تولد و فوت او اطلاع دقیقی در دست نیست اطلاعات ما درباره او محدود است به آنچه در کتاب معروفش چهارمقاله آمده یا در کتب تذکره‌ها ذکر شده است. تولدش قطعاً مدتی پیش از ۵۰۰ ق بوده و به یقین تا ۵۵۲ ق در قید حیات بوده است. گویا او در سمرقند به دنیا آمده، پس از کسب علوم مقدماتی در سمرقند، در ۵۰۴ ق از دهقان ابورجا اطلاعاتی درباره رودکی کسب کرده و در ۵۰۶ به خدمت عمر خیام در بلخ رسیده است. در ۵۱۲ ق به نیشابور رفته و در ۵۱۴ ق از معزی حکایتی راجع به سلطان محمود و فردوسی شنیده که آن را در کتاب خود ذکر کرده است. در ۵۳۰ نیز به زیارت قبر خیام رفته است. او احتمالاً از حدود ۵۱۰ ق به خدمت آل شنسب یا ملوک شنسبانیه یا غوریه درآمد و از ملازمان و مخصوصان این خاندان شده و سال‌ها مداحی شاهان آن سلسله را می‌کرده است. کتاب معروف خویش مجمع‌النوادر مشهور به چهارمقاله را در حدود سال‌های ۵۵۱-۵۵۲ هـ ق به نام ابوالحسن حسام‌الدین علی بن فخرالدوله مسعود برادرزاده ملک شمس‌الدین محمد پادشاه غوری تألیف کرد.»^۱

«قدیم‌ترین جایی که شرح حالی از نظامی عروضی در آن رفته در لباب‌الالباب از نورالدین

۱ - ذبیح‌الله صفا، تاریخ ادبیات در ایران، جلد دوم، ص ۹۶۱ (با اندکی دخل و تصرف)

محمد عوفی است که حدود ۶۱۷ ق یعنی ۶۹ سال بعد از تألیف کتاب چهارمقاله به نگارش درآمده است. ولی عوفی با وجود نزدیکی به زمان نظامی عروضی، هیچ معلوماتی درباره او به خواننده نمی‌دهد و صرفاً با لفظ پردازی‌های ادبی به چند شعر او اشاره می‌کند. همچنین محمد بن فخرالدین هندوشاه نخجوانی مشهور به شمس منشی، مؤلف مشهور تجارب السلف، نیز از قدیم‌ترین کسانی است که از نظامی و چهارمقاله او سخن گفته است. پس از عوفی دیگر تذکره‌نویسان تقریباً همان مطالب را درباره نظامی در آثار خود ذکر کرده‌اند، از جمله حمدالله مستوفی در تاریخ گزیده (تألیف ۷۳۰ ق) و دولتشاه سمرقندی در تذکره دولتشاه سمرقندی (تألیف ۸۹۲ ق).^۱

«همچنین در کتب فوق به شاعر بودن نظامی اشاره شده که اکنون از شعر او جز چند قطعه که چندان مایه شعری ندارد چیزی در دست نیست ولی او در نثر مقامی عالی داشته است. و چهار مقاله او از بهترین نمونه‌های نثر پارسی است. لذا تنها اثر برجسته وی همان چهارمقاله است. نظامی در چهار رشته شاعری، دبیری، طب و نجوم مهارت داشته است.»^۲

دهخدا در لغت نامه ذیل کلمه‌ی احمد می‌نویسد:

«وی به دلیل این که در علم عروض تبحر داشت، به "عروضی" شهرت یافت. صاحب "مجمع الفصحا" او را اهل "نسا" می‌داند.»^۳

نظامی عروضی در علوم ادبی مهارت داشت، ولی در دانش تاریخ بسیار ضعیف و خطاهای تاریخی وی در چهار مقاله بسیار است که علامه قزوینی به آن‌ها اشاره کرده است. از استادان او به معزی نیشابوری، عمر خیام نیشابوری می‌توان اشاره کرد.

چهار مقاله یا مجمع النوادر

نظامی عروضی سمرقندی چهار مقاله را به نام حسام الدین علی بن مسعود (شاهزاده غوری) بن عزالدین حسین در سال ۵۵۱ تألیف کرد. در این کتاب، چهار مقاله در باب دبیری -

۱ - لباب الألباب، طبع پرفسور ادوارد براون ج ۲ ص ۲۰۸-۲۰۷

۲ - چهار مقاله نظامی عروضی، تصحیح علامه محمد قزوینی، شرح لغات محمد معین، مقدمه صفحه ی شش

۳ - لغت نامه ی دهخدا ذیل کلمه ی احمد

شاعری - نجوم - طب آمده است.

شاید بتوان قدیم‌ترین تذکره شاعران فارسی زبان را که به زبان فارسی تألیف شده، مقاله دوم کتاب «مجمع النوادر یا چهار مقاله» نظامی عروضی سمرقندی دانست.

«بی‌تردید شهرت نظامی مرهون کتاب گرانقدرش چهارمقاله است. چهارمقاله یا مجمع‌النوادر از کتاب‌های ادبی بسیار مهم فارسی است. اطلاق نام چهارمقاله به سبب اشتغال بر مقالات چهارگانه است. اهمیت آن به چند علت است، یکی آنکه از آثار کهن فارسی است که حدود ۵۵۰ قمری نگاشته شده، دوم به سبب آنکه بسیاری مطالب تاریخی و شرح حال مشاهیر که در هیچ منبع تاریخی و ادبی از آن‌ها ذکر نرفته، در آن آمده است و سوم به سبب ویژگی نگارش و داشتن نثر زیبا و مملو از صنایع ادبی، از جمله ایجاز لفظ و اشباع معنی، سلاست کلام و سجع‌های قوی است.»^۱

چنان‌که از نام آن پیداست، این کتاب مشتمل بر چهار مقاله شامل یک مقدمه و چهار مقال است در بیان شرایط چهار طبقه از مردم که پادشاهان محتاج آنان هستند، یعنی دبیر، شاعر، منجم و طبیب.

عنوان مقالات‌های چهارگانه چنین است: مقاله اول: در ماهیت دبیری و کیفیت دبیر کامل، و آنچه بدان تعلق دارد. مقاله دوم: در ماهیت علم شعر و صلاحیت شاعر مقاله سوم: در علم نجوم و غزارت منجم در آن علم مقاله چهارم: در علم طب و هدایت طبیب

مؤلف در طی این مقالات‌ها خواسته است شرایط و اوصاف چهار صنف را که به عقیده وی باید ملازم دربار پادشاهان باشند، نقل نماید، این کتاب چنان‌که از اسمش ظاهر است بر چهار مقاله مشتمل است که اول آن دبیری، دوم درباره‌ی شاعری، سوم در مورد نجوم و چهارم مربوط به طب است. نظر مصنف این است که برای پادشاهی دبیر، شاعر، منجم و طبیبی ناگزیر است. در هر مقاله، نخست دیباچه‌ای در تعریف موضوع آن و شرایط کسانی که بدان اتصاف یابند، آورده؛ و سپس قریب ده حکایت به مناسبت ذکر کرده است که موجب ترویج

۱ - چهار مقاله نظامی عروضی، تصحیح علامه محمد قزوینی، شرح لغات محمد معین، مقدمه صفحه ی سه و چهار (با

خاطر و اطلاع بر رسم‌ها و سنت‌های گذشتگان و مطالب تاریخی و ضمناً مؤید مدعای نویسنده است.

نظامی در ابتدای کتاب شرح مختصری در اصول حکمت و اقسام موجودات علوی و سفلی و کیفیت حدوث حیوانات و انسان و احوال نفسانی و اثبات نبوت و لزوم نایب برای نبی، یعنی پادشاه، آورده است. در مقاله دوم شرح حال شماری از شاعران قدیم و معاصر ملوک سامانی و غزنوی و خانی و دیالمه و سلجوقیه و غوریه و شرح حال چند نفر از مشاهیر مانند رودکی، عنصری، فرخی، معزی، فردوسی، رشیدی و مسعود سعد آمده است. مقاله سوم به سبب داشتن اطلاعاتی درباره خیام اهمیت بسیار دارد چون این کتاب نخستین کتابی است که ذکرِ از عُمَر خیام در آن شده است و مؤلف آن نیز معاصر خیام بوده و با او دیدار داشته است.

کتاب چهارمقاله، به سبب موضوع و حجم مناسب و سهولت استنساخ، از همان زمان تألیف شهرت یافت و غالب کتب، مندرجات آن را نقل کرده‌اند؛ مثلاً حکایت نظامی در مورد فردوسی به تاریخ طبرستان از محمد بن حسن بن الصفندی و سپس، به تاریخ گزیده اثر حمدالله مستوفی و تذکره دولتشاه سمرقندی راه یافته است.

چهارمقاله بعد از تاریخ بیهقی و قابوس‌نامه و سیاست‌نامه از مهم‌ترین کتب ادبی کلاسیک به شمار می‌آید، زیرا به سبب روانی لفظ و وضوح مطالب و مجسم داشتن معانی و وصف کامل و ایجازهای بسیار لطیف نظیر ندارد. از نظر استعمال لغات عربی و فارسی و غلبه هر کدام، این کتاب را می‌توان به دو بخش کرد: یکی آغاز کتاب که در آن چهار فصل آورده شده است از الهیات، طبیعیات، خلقت جهان و پیدا شدن عناصر و آفتاب و ماه و ستارگان و زمین و جماد و نبات و حیوان و وجود انسان کامل و پیامبر و پادشاهی که این فصول در حکم مقدمه کتاب است و در آن اصطلاحات علمی و لغات عربی بسیاری به کار رفته است. لغات عربی در این فصول و در مقدمه هر مقاله زیاده‌تر از متن مقالات است. در مقابل، متن مقالات نثری روان و زیبا و ساده و موجز دارد.

نظامی در فصل پایان کتاب گوید: «مقصود از تحریر این رسالت و تقریر این مقالات اظهار فضل نیست و اذکار خدمتی نی، بلکه ارشاد مبتدی است و احما د خداوند ملک معظم...»